

- філал. фак.: У 2 ч. Ч. 1 / Аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш. – Мн., 2005. – С. 63 – 66.
9. Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983. – Факсім. выданне.
 10. Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. – Вільня, 1918.
 11. Цыхун Г. Сацыякультурны аспект у гісторыі беларускай літаратурнай мовы (т. зв. нямецкі фактар // Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia / Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag. – München, 2004. – S. 153 – 159.
 12. Цыхун Г. Колькі заўваг пра Астравеччыну і астравецкія словы // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе. – Мн., 2007. – С. 400 – 404.
 13. Шакун Л. М. Старабеларуская літаратурная мова // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 531 – 533.
 14. Шчэрбін В. К. «Слоўнік беларускай мовы» І. Насовіча // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 524 – 525.

Список джерел

- Грінч.** Словарь української мови: Упоряд. з дод. власного мат. Б. Грінченко. – К., 1997. – Т. 1 – 4. – Репринтне відтворення видання 1907 р.
- Носов.** Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983. – Факсім. выданне.
- СУМ** Словник української мови: В 11 тт. – К., 1970 – 1980.
- ТСБМ** Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 тт., 6 кн. – Мн.: Галоўная рэд. Бел. сав. энцыкл., 1977 – 1984.

РОЗВІДУВАЛЬНА СЕМАНТИКА СЛІВ «РОЗВІДАТИ», «РОЗВІДКА»

© Тетяна Федоренко, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'373.374

*У статті наголошено на необхідності комплексного аналізу лексики на позначення понять розвідувальної діяльності. Простежено причини й розвиток розвідувального значення у словах **розвідати** і **розвідка**.*

Однією зі складових військової лексики є група слів на позначення розвідувальної діяльності. Українська розвідувальна лексика є результатом історичного розвитку, що, як відомо, не був сприятливим для вироблення розвідувальної термінології. У Російській імперії і пізніше – у радянські часи – мова розвідки базувалася на основі російських запозичень. З різних причин ця лексика у повному обсязі ще не була об'єктом вивчення. Найменш вивченими в українській мові є питання функціонування військової лексики (а отже, і

розвідувальної) як певної цілісної системи, питання її розвитку та впорядкування [5: 46]. Глибоке й усебічне дослідження загальної картини її історичного становлення ще попереду. У статті аналізуємо причини й розвиток розвідувального значення у словах **розвідати** і **розвідка**.

Під терміном «**розвідка**» у спеціальній літературі розуміють, з одного боку, діяльність окремої людини (суб'єкта), організованої групи людей або держави в цілому для здобування відомостей про дійсного або ймовірного противника, з іншого боку – організаційна структура, сили й засоби для здійснення цієї діяльності; під терміном «**розвідувальні відомості**» розуміють відомості про противника, на здобування яких спрямована діяльність розвідки (1, с. 4).

Розвідку вважають одним з найцікавіших і принадних, але важких напрямів людської діяльності. Витоки її беруть початок у стародавній загальноєвропейській традиції. Зокрема, мілітарна українська культурна традиція з'явилася не в XV–XVII ст. (українське козацтво) і навіть не в IX–XI ст. (Київська Русь – Україна), її початок, як стверджують науковці, дослідивши внесок українців у світове військове мистецтво (в галузі стратегії, тактики, озброєння), сягає V–I тис. до н. е. [6: 223]. У II на поч. I тис. до н. е. в ролі майбутніх армій у передслов'ян виступають перші збройні загони воїнів, які під час виняткових моментів військової загрози виступали разом з їх ватажками (за припущенням істориків, імовірно, представниками найвпливовіших родів) як бойовий авангард племені. Тому їх можна розглядати як прототипи майбутніх військових вождів-князів та їх дружинників.

З історичних джерел, з уривків візантійських письменників нам відомі поради візантійського імператора Маврикія, який радив своїм полководцям застосовувати слов'янське (праукраїнське) військове мистецтво, оскільки слов'яни випереджають усіх людей в майстерності форсування рік та інших водних перешкод, добре використовують для нападів і оборони природні умови, роблять засідки і в ході розвідування зненацька нападають на ворога. Ю. Фігурний наголошує: «Згадаймо через тисячу років по тому саме так робили українські козаки, що є одним із багатьох доказів неперервної спадкоємності вітчизняної військової традиції. Це положення підтверджує і свідчення візантійського письменника VII ст. Феофілакта Сімокатті про вміння слов'ян створювати під час походу укріплений табір з возів і завдяки цьому захищатися від ворожих нападів. Козаки також успішно використовували табір з возів під час своїх військових кампаній» [6: 225].

Мілітарна українська культурна традиція, розвиваючись на власних традиціях, вбирала також усе найкраще з бойових традицій інших народів. Наступальний характер ведення бойових дій разом з військовою майстерністю базувався й на добре налагодженій розвідці. Отже, розвідка нашому народові

відома з прадавніх часів, а її мова зароджується на сторінках літописних матеріалів Київської Русі. Десятки й сотні одиниць військової лексики відзначені на їх сторінках, а серед них і слова розвідки.

Основне поняття — *збір розвідувальних відомостей* — позначається дієсловами **с҃глядати, со҃глядати, роз҃глядати**. Зокрема, у «Повісті минулих літ», коли князь Володимир у питанні вибору віросповідання на Русі наказував **с҃глядати** не тільки військову рать, але й церковні обряди в інших країнах: «... и рече им Володимер: Идете паки в немци и **с҃глядайте** тако же и оттуде идете в греки. Они же придоба в немци и **с҃глядавши** церковную службу»; у Лаврентіївському літописі під 977 роком у повідомленні про направлення розвідників в обложене місто «Белагород»: «... лучшие мужи... и послаша в город, да **роз҃глядают** в городе, что ся деетъ»; у перших друкованих виданнях Біблії, де йдеться про те, як Мойсей посилає своїх мужів оглянути Ханаанську землю: «дабы **со҃гледали** землю Ханааню»; «**со҃глядайте** ж земли якова есть» у Біблії, виданій кирилицею Франциском Скориною в 1517–1519 р.; «да **взыдите** на гору. И **с҃глядайте** землю, какова есть» у Біблії, виданій Іваном Федоровим «в граде Остроге» [2: 8].

У сучасному перекладі «Біблійних оповідань» (видання української православної церкви 1991 р., в основі якого книга, підготовлена до друку Загребським видавництвом «Християнська сучасність» за участю Видавничого відділу Московського Патріархату) слово **со҃гледати** замінюється вже дієсловом **оглядати, роз҃глядати**: «Промовив Господь до Мойсея: «Пошли людеи та нехай роз҃глянуть Ханаанську землю...» «Послав їх Мойсей, щоб **роз҃глянути** Ханаан-землю і мовив: Здійміться звідсіль у Негев та й зійдіть на гору, та **огляньте** землю, яка вона і люд, що в ній живе...». Біблія є не тільки однією з давніх, найправдивіших книжок, Книгою Істини, але ще й енциклопедією, практичним керівництвом із забезпечення особистої, громадської і державної безпеки.

Сучасні автори наукової літератури у дослідженнях про розвідку вважають біблійну оповідь про Мойсея, який посилає мужів свого племені оглянути землю Ханаанську, однією з перших розвідувальних операцій, коли дванадцять розвідників відправляються на розвідку. М. Алексеев пише, що це єдине в Біблії розгорнуте розвідувальне завдання тим, кому випадає відправитися в землю Ханаанську [2: 10]. В. Циганов теж вважає, що це «масштабна розвідувальна операція, здійснена Мойсеєм». Він зауважує, що завдання розвідувального рейду були викладені Мойсеєм по-військовому чітко, коротко і недвозначно. Автор виокремлює такі моменти операції: потреба в одержанні оперативної інформації; оцінка і інтерпретація одержаної інформації; вибір конкретних заходів, обумовлених одержаною інформацією, їх реалізація [7: 89].

Але похідні від **глядати** ще не поривають зв'язків зі словником та слововживаннями загальної мови і поступово втрачають розвідувальне значення. Вони вводяться в тексти «ситуативно», іноді замінюються іншими словами і стають лише «перехідним явищем від загальної (неспеціальної) лексики до професійної», відображуючи тим самим стан військової справи і військового мислення на одному з історичних етапів формування.

Від **глядати** пізніше утворився ряд лексем, які функціонують у сучасній мові: **підглядати**, **підгледіти**, **підглядіти**, **підглядання**, **підглянути** і розмовні **підгляд** і **підгляди**. Лексеми **сьглядати**, **соглядати** не збереглися в літературній українській мові, трапляються тільки в діалектах. Лексема **розглядати** розширила семантичний обсяг і дійшла до наших днів, але втратила розвідувальне значення.

На позначення збору розвідувальних даних у кінці XV – поч. XVI ст. замість похідних від **глядати** у мові починають з'являтися похідні від **відати** (**вивідувати**, **довідуватися**, **розвідувати** у значенні «дізнаватися, мати про що-небудь відомості, знання» і **вивідання**, **розвідання** «дії за значенням вивідувати і розвідувати»). Етимологічні словники виводять його з давньоукраїнського **вїдати**, яке походить з праслов'янської доби і пов'язане з семантикою індоєвропейського кореня **veid, void*, що колись виражав значення «видіти» і «знати». Слово «видіти» — загальнослов'янське і відмічається в усіх слов'янських мовах (*болг.* видіти, *макед.* види, *сербо.-хорв.* вїдети, *рос.* видеть, *бел.* відаць (*безос.*) «видно»; *польск.* widzieć, *чеськ.* viděti, *слл.* vidiet, *верхн.-луж.* widžě).

Відображенням індоєвропейського кореня на стадії **void* є старослов'янське дієслово **вїдѣ** «знати», яке виникло із **вїести** «знати» (з праслов'янського *věditi*). Дослідники припускають, що, ймовірно, ще з найдавніших часів чуттєве і логічне у світосприйманні людини, в її вмінні «дивитися», «бачити», «спостерігати», адже кожного разу перед очима відкривалося щось нове, доти не помічене, не розмежовувалося і відчувалося як єдиний процес, а після «видіння» певних об'єктів сприймалося, як «відання» — знання про них. Це співвідношення чуттєвого і логічного пізніше виявилось і в семантиці цілого ряду дієслів, а в похідних словах від **відати** воно й тепер осмислюється в єдності. Тому думка про те, що основний зміст від дієслів **відати** «значно є ширшим від значень, які передаються похідними від дієслова **глядати**» підтверджується історико-етимологічними даними і є цілком слушною [2: 19].

Похідні слова від **відати** починають уживатися у дипломатичних документах, секретних донесеннях і царських указах. Уже у XVI ст. у таємних листах до Петра I про «становище у порубіжних з Україною державах» І. Мазепа послуговується словами **вивідувати**, **вивідання**.

У листі з Батурина 20 жовтня 1693 року він пише: ... я наказав [відшукати] з-поміж ніжинських торгових людей здібного чоловіка, якого можна було б послати у Волоську землю як купця ..., Сава віднайшов такого чоловіка .. і я дав йому словесну науку .. **вивідувати** про всілякі тамтешні події й відомості» і далі пише: «...я учинив особливу посилку до волоського та муляньського володарів для **вивідання** про польського посла... [3: 122]. В іншому листі від 20 листопада 1696 року І. Мазепа знов повідомляє: «...покійно доношу ..., що мій посланець..., котрого я відправив для **вивідання** вістей до волоського господаря Константина Дуки, .. повернувся тепер у Батурин» (4, с. 123).

Але в російському розвідувальному лексиконі поступово закріплюється і стає «ключовою» лексема **розвідувати** «збирати секретні відомості про супротивника або про місцевість, яку він займає». У 1714 р. указ Петра I, який адресовано капітану Вілімсону, гласив: «*Итти тебе с помянутым кораблем к дацкому флоту и, прибыв туды, разведать, возможно ли тебе будет от швецкого флота безопасно дойти до острова Дагеррорта*» [2: 21]. У Словнику української мови за ред. Б. Грінченка у лексемі **розвідувати** засвідчено ще тільки загальнономовні значення (1. навестать, известить; 2. разузнавать, разузнать). З другої половини XVII ст. у взаємодії української і російської мови починають переважати російські впливи. Слово **розвідувати** під впливом російської мови, вжитку його у секретній документації набирає розвідувального «звучання». Воно поступово витискує на периферію мови утворення з префіксом **ви-**. Академічний Словник української мови в 11 томах одним із значень слова **розвідувати** подає спеціальне (військове) значення, а Словник синонімів видання 1999 р. лексему **вивідувати** позначає ремаркою *застаріле*.

Від петровських часів з XVI ст. у військових органах управління і розвідувальних структурах постійно ведеться реорганізація у зв'язку з винаходом нових видів озброєння, введення нової тактики у боях на полях війни. Поява слова **розвідка**, похідного від дієслова **розвідати** як термінологічного утворення у фахових і філологічних працях (одним із перших словників його подає Енциклопедичний словник Брокгауза й Ефрона за 1899 р.), винесення його у назву спеціальної діяльності стало наслідком остаточного становлення розвідки як окремого інституту національної безпеки. З'являються нові назви на позначення нових понять: *дальня розвідка, ближня розвідка* і пояснення суті кожного виду розвідки. Складається нова класифікація розвідки і її нові назви: *стратегічна розвідка, тактична розвідка*. Слова **розвідати**, **розвідка**, які корінням сягають праслов'янської доби і утворилися на автохтонній основі, функціонують і у сучасній українській мові. Вони поступово почали відігравати ключову роль у формуванні розвідувальної термінології української мови, яка постійно розвивається і поповнюється новими термінами внаслідок соціально-економічних і екстралінгвальних змін.

Література

1. Алексеев М. Военная разведка России. – М., 1998. – Кн. 1.
2. Алексеев М. Лексика русской разведки. – М., 1996.
3. І. Мазепа / Зб. публікацій. – К., 1992.
4. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке. – Л., 1970.
5. Туровська Л. Військові звання та посади в Україні. – Київ, 2004.
6. Фігурний Ю. Историчні витоки українського лицарства. – К., 2004.
7. Цыганов В. Библия как руководство по нацбезопасности // Неизвестная разведка 2004. – №7–8. – С. 67–70.

**ВІДБИТТЯ РОЗВИТКУ СЕМАНТИКИ ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ**

© Тетяна Цимбалюк-Скопненко, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'373.374

У статті проаналізовано відбиття розвитку семантики чужомовних запозичень в українській мові на прикладі словників інішомовних слів ХХ ст.

Українська лексикографія у ХХ ст. пройшла складний і нерівний шлях розвитку. Особливо несприятливими для неї були початок століття (до 1905 р.) та період 30-х – 50-х рр., бо саме тоді через урядовий тиск словникарство не мало змоги вільно розвиватися. Проте за сто років воно зазнало докорінних змін, якісно й кількісно трансформувалось. Скажімо, навіть поняття чужомовних слів змінилось. Спробуємо простежити це на прикладі лексикографічних праць, що подають чужомовну лексику.

У сучасному мовознавстві українську лексику чужомовного походження за ступенем освоєння поділяють на два різновиди: 1) *запозичені слова* – інішомовні слова, цілковито засвоєні мовою; 2) *власне інішомовні слова* – лексеми, що повністю не засвоєні мовою. Лексеми другого типу мовці усвідомлюють як чужорідні, оскільки такі слова зберігають ознаки свого походження [3]. Наприклад, українські слова *блакитний, вага, гарбуз, дошка, бадьорій, котел, млин, сукня, хліб, хлопець, школа* не мають нічого у своєму фонетико-морфологічному оформленні й семантиці, що свідчило б про їхнє інішомовне походження. Проте за допомогою етимологічного аналізу можна встановити, що, скажімо, такі звичні лексеми, як *хліб* і *котел*, походять від праслов'янських форм, запозичених з готського джерела (укр. хліб < гот. hlaiifs – хліб [2: 191.]; укр. котел < гот. *kati(u)s (родовий відмінок множини katilē) – казан < лат. catinus – глиняна чашка, миска, таріль [ЕСУМ₃: 57]), а *бадьорій, блакитний, вага, гарбуз* з'явилися в лексичній системі завдяки давнім запозиченням з польської, німецької, білоруської та тюркських мов